

19. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
20. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 2. – Ст.17.
21. Про врегулювання питань іноземного інвестування в Україну: Постанова Національного банку України від 10 серпня 2005 р. № 280 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 35. – Ст. 2132.
22. Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах: Постанова Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 р. № 492 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Ст. 2707.
23. Яримович У.В. Придбання корпоративних прав як форма здійснення інвестицій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / У.В. Яримович; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2012. – 20 с.
24. Об иностранных инвестициях в Российской Федерации: Федеральный Закон от 9 июля 1999 г. № 160 [Электронный ресурс] // Информационно-правовой портал Гарант. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12116250>.

УДК 346.3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

LEGAL REGULATION OF CONTRACTUAL LIABILITY IN ECONOMIC RELATIONS IN CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE

Подоляк С.А.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного, адміністративного, господарського права та процесу
Київського університету права Національної академії наук України*

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання договірної відповідальності за порушення господарського (комерційного) договору в Україні. Проаналізовано загальні принципи відшкодування збитків у законодавстві зарубіжних країн та міжнародних правових нормах. Запропоновано основні напрямки вдосконалення законодавства України із запозиченням міжнародного досвіду.

Ключові слова: порушення договору, договірна відповідальність, відшкодування збитків, неустойка.

Статья посвящена исследованию правового регулирования договорной ответственности за нарушение хозяйственного (коммерческого) договора в Украине. Проанализированы общие принципы возмещения убытков в законодательстве зарубежных стран и международных правовых нормах. Сформулированы основные направления усовершенствования законодательства Украины с учетом зарубежного опыта.

Ключевые слова: нарушение договора, договорная ответственность, возмещение убытков, неустойка.

The article is devoted to the research of legal regulation of contractual liability for breach of the economic (commercial) contract in Ukraine. The general principles of the indemnification in the legislation of foreign countries and the international rules of law are analyzed. The author formulates the basic directions of improvement of Ukrainian legislation taking into account foreign experience.

Key words: breach of contract, contractual liability, indemnification, penalty.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації сучасного світу основним об'єктом уніфікаційних зусиль міжнародної спільноти в економічній сфері залишається правове регулювання комерційних відносин, фундаментом яких є не тільки міжнародне законодавство, але і національне законодавство країн-учасників. На шляху інтеграції до Європейського Союзу Україна має модернізувати і гармонізувати своє національне законодавство, привести його у відповідність до міжнародних норм у частині договірних прав, зокрема щодо правового регулювання договірної відповідальності в господарських відносинах.

Стан дослідження. Інститут юридичної відповідальності в договірних відносинах використовується вже давно, але серед правознавців досі не існує єдності у визначенні поняття юридичної відповідальності, і

воно залишається дискусійним. При цьому практично всіма науковцями визнається факт існування юридичної відповідальності як наслідку правопорушення. У науковій літературі вона отримала назву ретроспективної, оскільки характеризує відповідальність за вже здійснену протиправну поведінку. В.С. Щербина [1, с. 311] визначає відповідальність у господарському праві як комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет регулювання – правопорушення у сфері господарювання. Вчинення учасником господарських відносин правопорушення тягне за собою застосування до правопорушника передбачених або санкціонованих нормами господарського законодавства заходів відповідальності. У теорії господарського права такий вид відповідальності визначається як господарсько-правова відповідальність, яка полягає у

понесенні суб'єктами господарювання несприятливих економічних та правових наслідків. Щодо форми, то ця відповідальність є юридичною, а за змістом вона є матеріальною і застосовується у формі певної системи майнових (економічних) санкцій.

Договірна відповідальність, як різновид господарсько-правової, завжди є додатковим зобов'язанням, яке визначає додаткові права кредитора та додаткові зобов'язання боржника, яких не було у змісті первинного зобов'язання до його порушення [2, с. 17]. Найбільш розповсюдженими видами договірної відповідальності є зобов'язання відшкодувати збитки та зобов'язання сплатити неустойку, які визнають і санкціями за договором, і договірною відповідальністю одночасно. Тому договірну відповідальність можна вважати окремим різновидом юридичної відповідальності, яка за змістом є економічною, а за формою – юридичною.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві відшкодування збитків є одночасно предметом регулювання Цивільного (далі – ЦПК України) [3] та Господарського (далі – ГПК України) процесуальних кодексів України [4], що негативно впливає на рівень ефективності правового регулювання. При цьому ЦПК України розглядає збитки як один із правових наслідків порушення зобов'язання (ст. 611), натомість ГПК України розглядає збитки як різновид господарсько-правової відповідальності учасників господарських відносин за правопорушення у сфері господарювання (ст. 216).

Господарсько-правова відповідальність базується на таких загальних принципах (ст. 216 ГПК України): потерпіла сторона має право на відшкодування збитків, незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі; у господарському договорі неприпустимості застереження щодо виключення або обмеження відповідальності. До складу збитків, які підлягають відшкодуванню, включаються: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна; додаткові витрати, понесені стороною, яка зазнала збитків; неoderжаний прибуток (втрачена вигода), матеріальна компенсація моральної шкоди.

Також в Україні діє норма, згідно з якою потерпіла сторона має вживати розумні за конкретних обставин заходи для зменшення шкоди внаслідок порушення договору (ст. 616 ЦПК України). Ст. 226 ГПК України встановлює умови і порядок відшкодування збитків: сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його, повинна невідкладно повідомити про це другу сторону; сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання і могла запобігти виникненню збитків своїми діями.

Таким чином, інститут відшкодування збитків в українському законодавстві базується на таких загаль-

них принципах: повна компенсація збитків, достовірність, передбачуваність шкоди, вжиття заходів для запобігання виникненню збитків.

У доктрині та судовій практиці зарубіжних країн щодо вирішення проблеми юридичних наслідків невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язання сформувалися протилежні підходи. За правом країн континентальної правової сім'ї основним є обов'язок виконати зобов'язання в натурі, а вимога щодо грошової компенсації збитків розглядається як другорядна. Збитки умовно розподіляють на два види: збитки, заподіяні невиконанням зобов'язання взагалі (компенсаторні збитки), та збитки, заподіяні простроченням або неналежним виконанням зі сторони боржника (мораторні збитки). При цьому для мораторних вимога про відшкодування збитків заявляється поряд із вимогою про виконання зобов'язання в натурі. Стягнення компенсаторних збитків передбачає, що вимога про виконання договірних зобов'язання не пред'являється.

У німецькому праві відшкодування збитків являє собою один із аспектів загального поняття відшкодування шкоди як наслідку порушення договору і характеризується своєю компенсаційністю. Поняття шкоди розуміється в широкому сенсі: шкода може являти собою і знищення майна, і неoderжаний прибуток – упущена вигода. При цьому потерпіла сторона має вимагати саме той прибуток, отримання якого було нею підготовлено настільки, що вона би його безперечно отримала у випадку виконання договору [5, с. 147]. Упущена вигода, згідно зі ст. 252 німецького Цивільного кодексу (далі – НЦК) [6, с. 95], включається до загального об'єму збитків. У німецькому праві використовується принцип «тотальної відповідальності» – потерпіла сторона має право вимагати компенсації за всі майнові втрати у випадку наявності певного причинно-наслідкового зв'язку із явищем, яке стало причиною шкоди.

У разі, якщо потерпіла сторона своєчасно не вжила усіх можливих заходів до запобігання шкоди, то вона не вправі вимагати відшкодування вказаної частини збитків. Ця умова розповсюджується також на випадок, коли потерпіла сторона винувата тільки в тому, що не попередила про небезпеку настання надмірної шкоди, якої винуватець не передбачав і не мав передбачити, або не вживав заходів до попередження або зменшення збитків.

На практиці доволі часто події, наслідком яких є виникнення відповідальності, можуть приносити одночасно зі шкодою ще й вигоду. За висловом Г. Дербурга, у таких обставинах тільки підсумок усіх подій доводить, чи є в такому випадку дійсна шкода чи ні [5, с. 150].

У французькому праві використовується так званий інститут примушення до виконання зобов'язання в натурі: якщо боржник ухиляється від виконання дій, до яких його зобов'язує судове рішення, то йому призначається сплатити на користь кредитора штраф за кожен день прострочення виконання. Розмір штрафу встановлюється на розсуд суду і не обмежується. Відшкодування збитків у французькому праві має на меті

компенсацію втрат кредитора, які були нанесені йому порушенням договору боржником. Збитки, які мають бути сплачені кредитору, визначаються як втрата, яку зазнав кредитор, або вигода, якої він був позбавлений.

Відповідно до ст. 1150 французького Цивільного кодексу (далі – ФЦК) [7, с. 381] боржник відповідає тільки за збитки, які були передбачені або могли бути передбачені під час укладення договору, за виключенням випадків, коли зобов'язання не могло бути виконане внаслідок умислу боржника. Умовно збитки у французькому праві розподіляють на два види: збитки, причинені кредитору від дня прострочення виконання зобов'язання – мораторні збитки, які мають бути відшкодовані навіть за умови подальшого виконання зобов'язання, та збитки, причинені невиконанням зобов'язання – компенсаторні збитки [8, с. 332].

Стаття 1149 ФЦК встановлює можливість стягнення упущеної вигоди, яка підлягає стягненню, як і прямі втрати, а ст. 1151 ФЦК закріплює розподіл збитків на прямі та непрямі: прямі збитки є наслідком безпосередніх дій боржника; непрямі – базуються на випадковому причинному зв'язку та є наслідком складних юридичних фактів (дій боржника та третіх осіб або зовсім інших обставин) і відшкодуванню не підлягають.

В англо-американському праві відшкодування збитків розглядається як основний засіб захисту інтересів кредитора, який у разі невиконання договору боржником завжди має право на грошову компенсацію, а примусове виконання зобов'язання в натурі тільки як додаткове право.

Право на відшкодування збитків включає в себе можливість вимагати відшкодування збитків у вигляді втрати прибутку, якого кредитор був позбавлений внаслідок порушення договору. Відшкодування збитків аналізується з погляду різних видів майнового інтересу потерпілої сторони: позитивного та негативного. Захист позитивного договірної інтересу передбачає, що потерпіла сторона має бути поставлена у таке положення, в якому вона б знаходилася у випадку належного виконання договору. Захист негативного договірної інтересу передбачає реалізацію права потерпілої сторони отримати відшкодування витрат, які були понесені нею – потерпіла сторона має бути поставлена у таке положення, в якому вона опинилася би, якби договір взагалі не був би укладеним. Саме такий підхід використовує ст. 1-106 Єдиного торгового кодексу США (далі – ЄТК США) [9, с. 218].

У разі вимушеного укладення потерпілою стороною заміної угоди її збитки в основному визначаються розміром різниці вартості між договором та заміною угодою. ЄТК США прямо орієнтує учасників договору в разі порушення договору укладати замініні угоди. За використання способу розрахунку збитків на основі заміної угоди та під час стягнення абстрактних збитків неврахованими залишаються такі збитки, як додаткові та супутні затрати. Право на їх відшкодування походить із загального принципу компенсації потерпілій стороні усіх витрат – крім різниці в цінах, потерпіла сторона може вимагати супутні збитки.

Цивільне право США, розподіляючи збитки на номінальні та компенсаторні, розглядає ще один різновид – задалегідь оцінені збитки, які за своїм змістом можна віднести до компенсаторних. Як про частину угоди сторони мають право домовитися про розмір збитків, які мають бути відшкодовані у випадку порушення договору [10, с. 26].

Отже, умовами настання правової відповідальності для всіх країн є наявність таких елементів: шкода, протиправність діяння, яке спричинило шкоду, причинний зв'язок між діянням та шкодою, провина заподіювача шкоди. Єдиним для всіх країн є поняття шкоди, яке охоплює витрати, понесені кредитором, втрату, пошкодження (зменшення вартості) його майна (пряма, позитивна шкода), а також не отримані кредитором доходи, які він міг би отримати, якби боржник належно виконав зобов'язання (упущена вигода).

Інститут відшкодування збитків в українському праві, на перший погляд, відрізняється не тільки від англо-американського, але і від німецького та французького права, проте детальний аналіз доводить його близькість не тільки до правопорядків країн європейської спільноти, а також і до англо-американського права.

У міжнародних актах норми про збитки являють собою результат аналізу та синтезу національних правопорядків та міжнародної комерційної практики. Порівняльний аналіз норм Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [11] та основних положень Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [12] дає можливість стверджувати, що вони є майже тотожними: загальна норма про збитки і в Конвенції (ст. 74), і у Принципах (ст. 7.4.2) базується на принципі повної компенсації потерпілій стороні. І Конвенція, і Принципи виокремлюють у складі збитків і реальну шкоду, і упущену вигоду. Важливим правилом регулювання відшкодування збитків у міжнародній комерційній практиці залишається обмеження розміру збитків: сума збитків не може перевищувати шкоди, яку сторона, що порушила договір, передбачала чи повинна була передбачати під час укладення договору (ст. 73 Конвенції та ст. 7.4.4 Принципів).

У Конвенції використовується загальний підхід до збитків і причинного зв'язку, натомість у Принципах використовується принцип достовірності збитків. Компенсаційність відшкодування збитків походить із принципу недопущення збагачення потерпілої сторони.

Доведення розміру завданих збитків іноді виявляється дуже складним. У такому разі в договір може включатися умова про сплату певної суми – неустойки. Неустойка може становити або фіксовану наперед суму збитків, або штраф, який накладається на сторону, яка порушила договір. У континентальному праві ці функції не розділяються, штрафна роль неустойки виконує функції забезпечення. Штрафне забезпечення неустойки полягає в тому, що головне її завдання – покарання порушника договору, а не встановлення порушеного права потерпілого.

У німецькій правовій системі неустойку визначають як форму угоди, укладеної за певної умови [5, с. 154]. За своєю правовою сутністю зобов'язання сплатити неустойку є не самостійним зобов'язанням, а акцесорним. У НЦК (ст. 344) зазначається, що у разі визнання договору недійсним також вважається недійсною і домовленість про неустойку. У німецькому праві розрізняється підхід до сплати неустойки у разі невиконання і неналежного виконання договору: за невиконання зобов'язання кредитор має право вимагати сплатити неустойку замість виконання договору в повному обсязі; за неналежного виконання зобов'язання (прострочення тощо) кредитор має право вимагати сплати неустойки поряд із виконанням договору в повному обсязі.

Неустойка у французькому праві характеризується більшою компенсаційною спрямованістю, ніж у німецькому праві. Так, у ст. 1229 ФЦК прямо визначається, що неустойка є відшкодуванням збитків, яких зазнає кредитор внаслідок невиконання головного зобов'язання. При цьому законом суду надається право зменшувати або збільшувати розмір неустойки, встановленої договором, якщо вона є надмірною або замалою, всі інші підстави визнаються нікчемними. Таким чином, встановлюється запобіжник для захисту економічно слабшої сторони договору.

Французьке право також надає потерпілій стороні можливість вимагати замість сплати неустойки виконання боржником головного зобов'язання у разі наявності прострочення. Кредитор також має право поєднати обидві свої вимоги: вимагати сплату неустойки та реального виконання договірної зобов'язання, зменшувати розмір домовленої неустойки відповідно до розміру його виконання.

В англо-американському праві концепція справедливості виступає проти штрафів, зменшуючи їх до рівня фактичних збитків. Такий підхід знайшов відображення в ЄТК США. У ст. 2-718 встановлено, що збитки, які підлягають відшкодуванню у разі порушення договору, мають бути визначені в угоді, але тільки в розмірі, який може бути визначений як розумний порівняно з передбачуваною або дійсною шкодою.

В українському законодавстві ЦПК України визначає поняття неустойки як забезпечення вико-

нання зобов'язання. Натомість ГПК України надає загальне поняття штрафних санкцій. ЦПК України (ст. ст. 549–551) неустойкою (штрафом, пенею) визначає грошову суму або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. ГПК України (ст. ст. 230–234) штрафними санкціями визнає господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Застосування договірної неустойки в міжнародному торговому обороті потребує узгодженого підходу до регулювання зазначеного питання. Значним кроком у розробці вказаного підходу стали Принципи УНІДРУА: ст. 7.4.13 зазначає, що у разі узгодження в договорі потерпіла сторона має право отримати зазначену суму, незалежно від розміру дійсної шкоди. При цьому встановлена в договорі сума може бути зменшена до розумних меж. Підхід, заснований на континентально-правовій концепції регулювання договірної неустойки, допускає як штрафну, так і компенсаторну функції неустойки.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що господарсько-правова концепція відповідальності за порушення договірних зобов'язань в Україні за загальним підходом співвідноситься із правовими нормами країн континентального права. Правова доктрина відповідальності за невиконання договору в міжнародному праві полягає у правовому захисті потерпілої сторони, і в українському праві у господарсько-правовій відповідальності учасників господарських відносин основним принципом є відшкодування збитків потерпілій стороні. Для підвищення ефективності правового регулювання договірної відповідальності в господарських відносинах в Україні вважаємо необхідним: зосередити норми, що регулюють господарські відносини, у ГПК України; встановити у законодавчих нормах запобіжник для захисту економічно слабшої сторони договору – можливість вирішення судом надмірності або применшення розміру неустойки, визначеної договором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щербина В.С. Господарське право : [підручник] / В.С. Щербина. – 4-е вид. перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер. 2009. – 640 с.
2. Антимонов Б.С. Основания договорной ответственности социалистических организаций / Б.С. Антимонов. – М. : Юрид. лит., 1962. – 176 с.
3. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.
4. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.
5. Дернбург Г. Пандекты. Обязательственное право / Г. Дернбург. – М., 1911. – 411 с.
6. Гражданское уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому уложению ; пер. с нем. Wolters Kluwer Russia. – 2008. – 850 с.
7. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / предислов. А. Довгерт, В. Захватаев ; пер. с франц. В. Захватаев ; отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2006. – 1008 с.
8. Лю Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции : в 3 т. / Лю Жюллио де ла Морандьер ; пер. с франц. Е.А. Флейшиц. – М. : Изд-во иностранной лит., 1958–1961. – Т. 2. – 1960. – 728 с.
9. Единый торговый кодекс США / науч. ред. и авт. введ. С.Н. Лебедев ; пер. с англ. – М. : Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – 427 с.
10. Ласк Г. Гражданское право США: Право торгового оборота : под ред., с вступ. ст. Е.А. Флейшиц ; сокращ. пер. с англ. Ю.Э. Милитаревой, В.А. Дозорцева. – М. : Иностранная лит., 1961. – 52 с.
11. Конвенция ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. // The Principles of European Contract Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.miripravo.ru/laws/lex/euro_pr/0.htm.
12. Принципы международных коммерческих договоров УНІДРУА 2010 / пер. с англ. А.С. Комарова. – М. : Статут, 2012. – 735 с.